

Die uw jeugd vernieuwt als die van een arend

De Reformatie

Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven

Wie doet wat?

Terugblik op de regiobijeenkomsten van de Theologische Universiteit II

In het afgelopen voorjaar heeft de Theologische Universiteit een aantal regiobijeenkomsten georganiseerd. Daarin werd met name gesproken over de vraag wat voor dominees de kerken in de nabije toekomst nodig hebben. Hoe moet het takenpakket van de dominee eruit zien? Welke dingen kunnen beter niet door de predikant maar door anderen gedaan worden?

In dit tweede artikel worden de belangrijkste resultaten van de regiobijeenkomsten besproken. Daarnaast wordt iets verteld over het vervolgtraject.

G. Kwakkel ■

In dit nummer

<i>Kerkelijk leven</i> - G. Kwakkel Wie doet wat?	725
<i>Uit de kerken</i>	729
<i>Meditatief</i> - J. Slotman Een almachtige helper	730
<i>Wandelen met God</i> - O.W. Bouwsma Geniet er van!	731
<i>Achtergronden (Woord)</i> - J.R. Douma Christocentrische catechese	733
<i>Achtergronden (Weerwoord)</i> - J.M. Meerveld Het doel en de weg er naar toe	736
<i>Evangelisatie en zending</i> - M. de Vries De echte christenen, dat zijn wij	739

Tijdens zes regiobijeenkomsten hebben mensen van de Theologische Universiteit met kerkleden gediscussieerd over vragen rond de taak van de predikant. De zichtbare oogst daarvan is een grote stapel verslagen van groepsbesprekingen en enquêteformulieren. Het enquêteformulier, dat ook de leidraad vormde voor de groepsbesprekingen, bevatte vijf onderdelen. De eerste drie daarvan gingen over het werk van de predikant.

In de laatste twee onderdelen van het enquêteformulier werd gevraagd in hoeverre de TU ook andere kerkleden met haar kennis zou moeten dienen en of men mogelijkheden zag om actief mee te denken met visie- en beleidsvorming binnen de TU. Binnen de TU zal verder doorgesproken worden over de gegevens die deze vragen opgeleverd hebben. In dit artikel gaat het echter over de invulling van het ambtswerk van de predikant. Daarom blijven de antwoorden op de laatstgenoemde vragen buiten beschouwing.

Maatschappelijke ontwikkelingen

Welke ontwikkelingen in de maatschappij zijn van belang voor onze visie op de taak van de voorgangers in de gemeenten? Dat was de eerste vraag die tijdens de regiobijeenkomsten besproken kon worden. In antwoord op die vraag werd vaak gewezen op de toegenomen welvaart, de consumptieve en materialistische instelling van veel mensen, de beeldcultuur en de grote aandacht voor gevoel en emoties. Deze dingen spelen duidelijk ook binnen de christelijke gemeente een rol. Dominees moeten er bij de verkondiging van het evangelie op in spreken en er rekening mee houden. Maar deze ontwikkelingen raken nog niet direct de manier waarop het werk in de gemeente verdeeld moet worden.

laten de predikanten allereerst zorgen dat zij goed preken

Iets dichterbij komen wij met de opmerking dat mensen veel meer zelf bepalen wat zij denken en doen. Er is weinig over van het natuurlijke gezag dat een dominee aan zijn status als ambtsdrager kon ontlelen. Veel broeders en zusters signaleerden een sterk toegenomen individualisme. Daarbij werd ook de opmerking gemaakt, dat mensen juist daardoor meer persoonlijke aandacht nodig hebben. Voor het geven van die aandacht wordt in toenemende mate naar professioneel geschoolde mensen gekeken.

Vragen die vroeger alleen buiten de kerk gesteld werden, blijken nu ook binnen de kerk te leven. Samen met wat zojuist genoemd is, betekent dit dat de zorg die de gemeente nodig heeft breder geworden is. Niet het vastlopen van predikanten, maar die bredere behoefte aan zorg was volgens een van de gesprekspartners het eigenlijke probleem.

Tegelijk zijn er meer mensen die zorg en hulp kunnen bieden. Niet alleen is het opleidingsniveau in het algemeen toegenomen, er zijn ook meer professioneel opgeleide hulpverleners in de gemeente te vinden. Daarnaast zijn de mensen eraan gewend geraakt, dat in allerlei verbanden met teams gewerkt wordt. Binnen dat team heeft ieder zijn of haar specialisme, waarop anderen een beroep kunnen doen.

De prediking voorop

De trefwoorden van het tweede en het derde onderdeel van het enquête-formulier waren 'predikantsprofiel' en 'differentiatie'. Daarbij kwamen de volgende vragen aan de orde:

- wat zijn de belangrijkste eisen die wij voor de komende tijd moeten stellen aan de predikant/voorganger?
- is het een werkbaar gedachte dat predikanten zich toeleggen op enkele taakgebieden en de andere elementen overlaten aan collega's, met

wie ze bijvoorbeeld in teamverband samenwerken?

Vrijwel overal kwam in de bespreking naar voren het grote belang dat men hechtte aan de prediking. Kort samengevat (in mijn woorden): laten de predikanten allereerst zorgen dat zij goed preken; laat het andere werk niet ten koste van de kwaliteit van de prediking gaan. De gemeente heeft preken nodig met een duidelijke inhoud en bijbelse diepgang. De vragen waar de mensen werkelijk mee te maken hebben, moeten aan de orde komen. Speciale aandacht werd daarbij gevraagd voor de jongeren in de gemeente. Naast de inhoud werd ook de presentatie van de preken van groot belang geacht.

Voor de predikanten betekent dit alles, dat zij een doorleefd geloof en een levende omgang met God en Jezus Christus moeten hebben. Je moet kunnen merken, dat zij echt staan voor wat zij zeggen. Verder moeten zij de huidige maatschappij en cultuur goed kennen, inclusief de leefwereld van de jongeren. Vaak zijn predikanten rechtstreeks van de gereformeerde schoolbanken op de preekstoel terecht gekomen. Zij weten niet zoveel van de gang van zaken in het bedrijfsleven, terwijl dat wel de omgeving is waarin vele gemeenteleden dagelijks verkeren. Van die wereld zouden zij meer moeten afweten. Gemeenteleden worden geconfronteerd met de vraag, wat de relevantie van het evangelie is. De dominees moeten zich die vraag eigen gemaakt hebben en er zinnige antwoorden op kunnen formuleren.

Teamspelers

De prediking op de eerste plaats: daar waren vrijwel alle aanwezigen op de regiobijeenkomsten het over eens. Maar wat moet een predikant nog meer doen? Vaak werd gezegd: hij moet zich concentreren op prediking *en onderricht*. Dus: niet alleen preken, maar ook catechiseren en op andere manieren gemeenteleden toerusten. Op dit punt begonnen de meningen echter uiteen te lopen. Verschillende aanwezigen zagen goede mogelijkheden om andere gemeenteleden in te zetten in de catechese, naast of in plaats van de predikant.

Iets dergelijks gold voor het pastoraat. Aan de ene kant werd de visie verdedigd, dat pastoraat een kerntaak is van de predikant, naast prediking en catechisatie. Anderen vonden dat alle gemeenteleden hierin een taak hebben. Of dat het pastoraat net zo goed door ouderlingen of pastorale werkers vervuld kan worden.

Maar hoe men hier ook over dacht, niemand voerde een pleidooi voor de dominee die in zijn eentje zo'n beetje alles moet doen. Een dominee moet een teamspeler zijn en geen solist. Binnen de kerkenraad moeten dominees, ouderlingen en diakenen de taken verdelen, in overeenstemming met ieders gaven.

Bij een team dacht men niet alleen aan de kerkenraad. Ook buiten de kerkenraad zijn gaven aanwezig, op het gebied van onderricht, pasto-

rale zorg, zakelijke leiding ('management') en gemeenteopbouw. De dominee hoeft niet te beschikken over al die gaven. Meestal heeft hij bijvoorbeeld niet de vaardigheden van een professionele hulpverlener. Dat hoeft ook niet. Naast de dominee zouden broeders en zusters met dergelijke gaven ingeschakeld kunnen worden in een soort team. Op die manier kan bij het verlenen van de uiteenlopende vormen van zorg waaraan de gemeente behoefte heeft optimaal gebruik gemaakt worden van de gaven die de Heilige Geest binnen de gemeente geeft.

Niet differentiëren, wel specialiseren

Veel minder enthousiast was men over de gedachte van een team van predikanten. Dus een regionaal of classicaal samenwerkingsverband waarbinnen iedere dominee zijn eigen specialisme en eigen taak heeft. Naast kerkrechtelijke bezwaren werd hiertegen ingebracht, dat een predikant zijn eigen gemeente goed moet kennen. De preken moeten op de plaatselijke gemeente worden afgestemd. De omgang van een predikant met zijn gemeentelieden vereist, dat er een vertrouwensband is. Zoiets kun je wel opbouwen met je eigen plaatselijke predikant, maar niet met verschillende dominees, van wie de meesten verder weg wonen.

In dit verband werd een parallel getrokken met groepspraktijken in de medische zorg: de mensen hechten niet voor niets veel waarde aan de vertrouwensband met hun eigen huisarts. Daarnaast voorzagen problemen bij vacatures en het beroepingswerk. Het zal vaak moeilijk worden een dominee te vinden die over het zelfde specialisme en vergelijkbare kwaliteiten beschikt als zijn vertrokken collega.

de dominee hoeft niet te beschikken over al die gaven

Liever zag men, dat elke dominee in staat is om binnen eigen gemeente of wijk althans de kerntaken goed te vervullen. Waarbij dan, zoals gezegd, onder die kerntaken volgens iedereen de prediking valt en volgens sommigen ook catechisatie en/of pastoraat. In aanvulling daarop zou een predikant zich ergens in kunnen specialiseren. Daarbij werden verschillende mogelijkheden genoemd. Bijvoorbeeld:

- theologische vakken, zoals kerkrecht en dogmatiek;
- onderwerpen, zoals opvoeding;
- vaardigheden, zoals pastorale counseling, voorgaan in aangepaste diensten, coaching van collega's, enzovoort.

Binnen de classis kunnen de predikanten dan een beroep op elkaars specialisme doen. Iemand kan als vraagbaak of adviseur geraad-

pleegd worden. Een ander kan lezingen verzorgen over zijn specifieke onderwerp of terrein. Weer een ander kan ingeschakeld worden in speciale situaties of bij bijzondere problemen.

Samen met alle heiligen

Tot zover een korte samenvatting van wat de regiobijeenkomsten en de enquête opgeleverd hebben. Binnen de TU bewaren wij goede herinneringen aan de regiobijeenkomsten. Zowel de aanwezige broeders en zusters als de mensen van de TU hebben deze vorm van ontmoeting en contact zeer op prijs gesteld.

in de gemeente van Christus heeft niemand alleen de wijsheid in pacht

De bal ligt nu weer duidelijk bij de TU. Daar zal in de komende tijd beleid ontwikkeld moeten worden. Hoe stemmen wij de opleiding af op de gebleken behoefte? Kiezen wij voor concentratie op de kerntaken van de predikant? Wat zijn die kerntaken dan? Of gaan wij verschillende soorten predikanten opleiden, met elk hun eigen specialisme?

Je kunt niet louter op grond van een peiling onder kerkleden vaststellen, hoe het de komende jaren verder moet met het werk van de predikant. In de kerk geeft niet de stem van de meerderheid, maar die van Jezus Christus de doorslag. Dat geldt zeker als het gaat om de ambten en overige diensten in de kerk.

Wij beluisteren de stem van onze Leraar en Verlosser in zijn Woord. In het vorige artikel heb ik al gezegd, dat wij in de Bijbel veel aanwijzingen vinden over de ambten en taken die binnen de gemeente vervuld moeten worden. Maar lang niet alles is in detail voorgeschreven. Je kunt niet met de hand op de Bijbel resolute uitspraken doen over het precieze takenpakket van een predikant. Of over de vraag in hoeverre differentiatie of specialisatie bruikbare instrumenten zijn. Daar mogen wij samen over nadenken en beslissingen nemen, in biddend vertrouwend op Gods Geest die wijsheid geeft. De docenten van de TU hebben een speciale opdracht gekregen om zich met dit soort vragen bezig te houden. Maar in de gemeente van Christus heeft niemand alleen de wijsheid in pacht. 'Samen met alle heiligen' schrijft Paulus in Efeziërs 3:18. Johannes schrijft aan heel de gemeente, dat zij deel heeft aan de zalving van de Heilige, die haar over alle dingen leert (1 Joh. 3:20,27). Daarom wilden wij binnen de TU op zoek naar de wijsheid die God binnen de gemeenten gegeven heeft, voordat wij ons beleid verder ontwikkelden. Wij willen samen met alle kerkleden luisteren naar onze God en elkaar helpen bij het nadenken over wat vandaag het beste is voor de gemeente.

Na de zomervakantie zullen de resultaten van de regiobijeenkomsten en de enquête binnen

de TU verder verwerkt worden. Dan zullen er plannen voor de toekomst gemaakt moeten worden. Die plannen zullen eerst weer op verschillende plaatsen in het land besproken worden. De regiobijeenkomsten van het afgelopen jaar krijgen dus spoedig een vervolg. Ik kan op dit alles niet vooruitlopen. Daarom volsta ik nu met het trekken van enkele voorlopige conclusies en het formuleren van een paar vragen.

Bij de gaven beginnen

Tot nu toe ging het vooral over wat de gemeente nodig heeft, wat de taken zijn en hoe zij verdeeld moeten worden. Het is goed eens aan een andere kant te beginnen, zoals tijdens een regiobijeenkomst werd opgemerkt. Namelijk: niet bij wat wij nodig hebben, maar bij wat de Heilige Geest aan gaven geeft.

Laat ik eens vanuit dit gezichtspunt naar de Theologische Universiteit mogen kijken. Aan de TU ontvangen mensen een langdurige wetenschappelijke theologische opleiding. Zij doen veel schriftkennis op. Zij leren de Bijbel uit te leggen vanuit de grondtalen. Zij maken kennis met de resultaten van eeuwen lang theologisch nadenken over vragen waarmee de gemeente geconfronteerd wordt. Zij leren daar methodisch mee omgaan, enzovoort.

hoe bereiken wij al die mensen die niets van God weten?

Die bagage is het bijzondere kenmerk van de mensen die wij mogen afleveren. Zeg maar: hun gave. Een predikant is vaak de enige in zijn gemeente of zijn wijk die die gave heeft. Waar kan hij die gave het beste inzetten? Als je daarover nadenkt, kom je al snel uit bij het ambt van de leraar. Het Nieuwe Testament spreekt daar meer dan eens over. De leraar heeft als taak geestelijke leiding te geven. Hij denkt na over de vragen waar gemeentelieden voor staan. Hij zet daar zijn bijzondere kennis van de Bijbel en de theologie voor in. Hij draagt zijn kennis uit door de verkondiging van het Woord in de eredienst, maar ook daarbuiten.

Uit de bijeenkomsten en de enquête is heel duidelijk geworden, dat er grote behoefte aan dergelijke geestelijke leiding is. Ik denk nu alleen maar even aan de opmerking dat vragen van buiten de kerk de laatste jaren ook binnen de gemeente gesteld worden. De gemeente heeft behoefte aan onderricht en leiding om met die vragen om te kunnen gaan. Voor zichzelf, om de weg niet kwijt te raken in de geestelijke strijd van dit moment, maar ook met het oog op de roeping naar buiten. Dus met het oog op de missionaire taak van de gemeente. Het viel mij op, dat dat punt tijdens de regiobijeenkomsten niet zo vaak genoemd werd. Terwijl daar wel een van de belangrijkste opgaven

voor dit moment ligt: hoe bereiken wij al die mensen die niets van God weten? Wat houdt het evangelie in en hoe maken wij hun dat duidelijk? Juist op dat punt is schriftuurlijke geestelijke leiding nodig, niet in plaats van het aanleren van communicatiemethoden, maar wel daarnaast.

Dit brengt mij bij de eerste vraag waarop de TU de komende maanden een antwoord moet vinden. Die vraag luidt: is het gezien onze gaven en de behoeften van de gemeenten goed ons bij de opleiding tot het predikantschap te concentreren op de vorming tot leraars, die geestelijk leiding kunnen geven binnen de gemeente? Dat komt dus dicht in de buurt van de keuze voor concentratie op de kerntaken, waarvoor meer animo bestond dan voor de gedachte van differentiatie. Het is nodig allereerst op dit punt positie te bepalen.

Het leven kennen

Als dominees zich concentreren op prediking en onderricht, doemt wel een vraag op. Hoe kunnen zij de gemeente voldoende kennen? Vaak wordt gezegd, dat zij daarvoor de omgang met de catechisanten en de pastorale gesprekken met diverse gemeentelieden niet kunnen missen. Als je denkt aan concentratie op prediking en onderricht, zal een predikant minder bezoekwerk in de gemeente gaan doen. Hoe moet hij dan op de hoogte blijven van de leefwereld en de vragen van de gemeente?

Tijdens de bijeenkomsten zijn enkele oplossingen gesuggereerd. Er werd gewezen op de mogelijkheid om gemeentelieden bij de preekvoorbereiding te betrekken door middel van preekwerkgroepen. In sommige gemeenten zijn goede ervaringen opgedaan met miniwijken. De wijkcoördinatoren kunnen de predikant/leraar op de hoogte houden van dingen waarmee verschillende gemeentelieden geconfronteerd worden. In aanvulling daarop kan de predikant zelf wijkavonden bijwonen, om zo zijn oor bij meerdere mensen tegelijk te luisteren te leggen.

Besproken zal moeten worden of dit gangbare wegen zijn. Daarnaast kan nog een andere vraag aan de orde gesteld worden, namelijk die naar de leeftijd waarop mannen dominee worden. Bij ons was het tot nu toe meestal zo, dat je als jongeman van 18 of 20 jaar naar de TU ging. Dat is een ideale leeftijd om opgeleid te worden tot een vakkundig theoloog, met de talenkennis die daarbij hoort. De laatste tijd neemt het aantal oudere studenten toe. Dat stemt meer overeen met de praktijk in sommige andere landen: eerst een andere opleiding volgen, ervaring opdoen in de maatschappij, in de gemeente blijf geven van je gaven en dan pas tot voorganger opgeleid worden. Op die manier heb je meer kans om kennis op te doen van de leefwereld van het gemiddelde gemeentelid.

Ik zeg niet dat wij deze kant op moeten. Mis-

schien past het niet goed bij de Nederlandse situatie. Maar hoe dan ook, wij doen er goed aan ons met deze vraag te confronteren. En als wij verder gaan met de huidige praktijk, ligt er de vraag: hoe zorgen wij dat onze studenten de vragen die in de huidige cultuur op de mensen afkomen grondig kennen?

De overige taken

Het Nieuwe Testament laat er geen misverstand over bestaan dat de gemeente naast onderricht en geestelijke leiding door leraars pastorale zorg en opzicht en tucht nodig heeft. Als die taken niet meer horen bij de kerntaak van de predikant/leraar, zullen anderen ze moeten overnemen. Wie gaat dat doen en wat voor opleiding hebben die mensen nodig? Terecht is tijdens de regiobijeenkomsten gewezen op de rol die ouderlingen en andere gemeenteleden, zoals mensen met een opleiding tot hulpverlener, hierin kunnen vervullen. Maar is daarmee het ambt van herder in de gemeente voldoende ingevuld? Zo nee, dan blijft op het bordje van de TU de vraag liggen, of zij wel of niet een bijzondere afstudeerrichting voor het pastorale werk in de gemeente moet gaan aanbieden.

De suggestie dat predikanten zich naast hun kerntaak op één terrein zouden moeten specialiseren, is bruikbaar en vermoedelijk vrij eenvoudig uit te voeren. De TU kan een bijdrage leveren door de studenten op het maken van een keuze voor een dergelijke specialisatie voor te bereiden.

Daarnaast kan de TU de studenten helpen na te gaan wat hun sterke en zwakke kanten zijn. Uiteraard gebeurt dat in de praktijk al, niet in het minst bij de eindstage. Het is goed de vraag onder ogen te zien, of dat op een meer gestructureerde manier kan gebeuren.

Zelf beginnen

Plannen maken kost tijd. Plannen uitvoeren nog meer. Ondertussen zijn er problemen die snel aangepakt moeten worden. Kerkenraden en predikanten kunnen niet wachten totdat eventuele beleidsplannen uit de TU gerealiseerd zijn.

Ondertussen kunnen zij wel zelf beginnen. In een aantal kerkenraden heeft men samen met de predikant beschreven wat de sterke en de minder sterke kanten van de predikant zijn. Op grond daarvan is duidelijk vastgelegd wat wel en wat niet tot zijn takenpakket behoort. Volgens is de gemeente daarover geïnformeerd. Dat is een heel goed begin, een stap vooruit. Het laat zien dat je op een geestelijke manier met elkaar wilt spreken over de gaven die God aan iemand gegeven heeft. Je aanvaardt zijn leiding in het leven van de predikant en de gemeente. En je schept duidelijkheid naar elkaar toe.

Voor de komende tijd hebben wij voldoende werk om handen, binnen de kerkenraden, aan de TU en tijdens de volgende serie regiobijeenkomsten. In vertrouwen op onze God mogen wij verwachten, dat wij samen verder komen. Hij weet wat de kudde van Christus nodig heeft. Hij is ook zeker in staat ons dat duidelijk te maken.

Prof. Dr. G. Kwakkel is rector van de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen.

uit de kerken

Grijpskerk - beroepen: in comb. met Niezijl kand. J. Oosterhuis.

Zwolle - 29 juni was ds. B. Luiten 25 jaar predikant. Standplaatsen: De Lier en Maassluis (1980), Dronten (1986), Zwolle-Centrum (1991).

Kampen - 29 juni was prof. Dr. P.H.R. van Houwelingen 25 jaar predikant. Standplaatsen: Driebergen-Rijsenburg (1980), Ommen (1985), Enschede-Oost (1991), Nijkerk (1995). Met emeritaat i.v.m. hoogleraar Nieuwe Testament aan de Theologische Universiteit te Kampen (2002).

Venlo - Voor de zomerperiode is de GKV van Venlo er niet in geslaagd voor alle diensten te voorzien in een voorganger. Met name op zondag 31 juli en 7 augustus is er geen predikant en zijn er onvoldoende preeklezers. Heeft u de gelegenheid om in deze periode in Venlo voor te gaan, wilt u dan contact opnemen met M. André, tel. 0475-493977 of e-mail: m.andre@home.nl

Een almachtige helper

Een eeuwig God is de HEER, schepper van de einden der aarde. Hij wordt niet moe, Hij raakt niet uitgeput, zijn wijsheid is niet te doorgronden. Jesaja 40:28

J. Slotman ■

"Weet gij het niet, hebt gij het niet gehoord", zo houdt de HERE God Zijn twijfelmoedig volk in Babel voor. Herinnert u zich niet meer wat u van kindsbeen af hebt geleerd uit de boeken van Mozes en van wat de profeten tot u hebben gezegd, namelijk, dat de HERE, Uw trouwe Verbondsgod, een eeuwig God is, Schepper van de einden der aarde. En zo ook van alles wat er tussen die einden ligt, dus van héél de aarde, het verre Babel niet uitgesloten. Weet u niet, hebt u niet gehoord, dat Hij niet moe wordt en niet uitgeput raakt en dat Zijn verstand niet is te doorgronden?

Als u dat weet, als u dat gelóóft, hoe kunt u het dan toch in uw hoofd halen te denken dat uw omstandigheden in Babel uitzichtloos zijn? Zou de hand van Uw God te kort zijn om U daar, in Zijn trouw aan Zijn verbond met u, te redden en u vandaar te doen terugkeren naar Zijn heilige stad Jeruzalem? Zouden de machthebbers van Babel dat kunnen tegenhouden? Zouden zij opgewassen zijn tegen uw God, die voor altijd God is en die uitsluitend door Zijn machtswoord eens alles in het aanzijn riep; de hemel en de aarde, de zon, de maan en de ontelbaar vele sterren, de sterrenstelsels, de melkweg en ook (dat zeg ik nu in 2005 na Christus) dat sterrenstelsel dat nog niet lang geleden werd ontdekt, en dat, als ik het goed gelezen heb, dertien en een half miljard lichtjaren van ons verwijderd moet zijn? Dertien en een half miljard lichtjaren! Daar staat óns verstand bij stil. Maar het verstand van de HERE God niet. Dat is ondoorgroendelijk, zegt Jesaja. Daar kunnen wij niet bij. Zijn gedachten zijn hoger dan onze gedachten (Jesaja 55). Geen enkele situatie, ook niet die van Zijn volk in Babel, is voor Hem te gecompliceerd of onoplosbaar. En niets is voor Hem te zwaar of te veel. Nooit behoeft Hij iets op te geven, omdat Hij moe is geworden of uitgeput is geraakt.

En daarom krijgt het volk in Babel door de dienst van Jesaja te horen, u mag niet zeggen dat uw weg voor Hem verborgen is en dat Hij voorbijgaat aan uw rechten. U mag niet denken, niet zeggen dat wat Jesaja aankondigt, namelijk, dat de HERE, Uw God in aantocht is om u te bevrijden, te mooi is om waar te kunnen zijn. U moet niet alleen om u heen kijken, maar u moet voor alles omhoog zien.

U moet met het oog van het geloof opzien naar Uw God, die eeuwig en almachtig is. Alleen dan zult u van uw twijfelmoedigheid kunnen afkomen. Alleen dan zult u licht en uitzicht krijgen in uw op zichzelf nog altijd moedbenemende omstandigheden. Dan zal het steeds meer vast komen te staan voor u dat Jesaja u allesbehalve iets voorspiegelt, dat de HERE, Uw God door Jesaja niet alleen maar zégt dat U van nu af aan niet langer onder Zijn straf, onder Zijn toorn gebukt hoeft te gaan, maar dat Hij werkelijk opnieuw in genáde naar u omziet en in Zijn genade er heus aan komt om u de vrijheid te hergeven en U naar het land van Zijn belofte te doen terugkeren. Het is niet te mooi om waar te zijn. Het is waar! Het is zeker. Hoe donker het er voor u zelf op dit moment ook nog lijkt uit te zien. Hoort wie Ik ben, zegt de HERE, Ik die uit genade opnieuw aan U Zijn trouw betoont, Ik ben een eeuwig God, Schepper van de einden der aarde. Ik word nooit moe of mat, en mijn verstand is niet te doorgronden. Wie of wat zou Mij dan kunnen tegenhouden op mijn bevrijdingsweg naar u toe? Wat u onmogelijk toe lijkt, dat is voor Mij zonder meer mogelijk! Ik sta als uw Bevrijder echt voor de deur. Ik ben er zo. Wat Jesaja aankondigt dat zál gebeuren. Daar kunt u van op aan. Ik zál U na jaren uit Babel weerom doen komen. Ik zal de weg voor u bereiden. Voor u én voor de door Mij aan U beloofde Messias. Ik zal de weg naar de Messiaanse toekomst, Zijn adventsweg, openhouden.

En de HERE God heeft woord gehouden. Hij hééft in zijn genade en trouw zijn volk uit Babel bevrijd. Hij hééft het doen terugkeren naar het land van zijn belofte. Hij hééft het zijn heil doen zien. En Hij hééft ook in de volheid van de tijd de beloofde Verlosser doen komen. Hij heeft Hem, zijn Zoon gezonden niet alleen voor Joden maar als Heiland van de wêrld. Door Hem is God nu ook onze God en Vader. Ook wij mogen daarom in al ónze moeiten, verdriet en strijd, in verdrukkingen en bedreigingen, in aanvechtingen zien op Hem, op zijn macht en grootheid. Wij mogen bouwen op Hem, ons Schild en onze Verlosser. Sterk in Zijn kracht, gerust in zijn bescherming mogen wij aan gaan op de vijanden van het geloof. Wij kunnen ons o zo klein en weerloos voelen als wij niet alleen bij anderen maar ook bij onszelf ervaren, hoe sterk de zuigkracht is van het ongeloof, van de ontkerstende

samenleving, van het materialisme. En hoe moedbenemend is het niet te ontdekken hoezeer de kerk zichzelf verzwakt door slepende conflicten en door scheuringen.

En dan ontkom je er misschien niet aan je af te vragen: hoe moet het goed komen met de kerk, met ons, met ons nageslacht? Maar onze God is er ook nog. Hij leeft. En Hij is een eeuwig God. Dat wil zeggen: Hij is altijd God, ook aan het begin van het 21ste millennium. En Hij is de Schepper van de einden der aarde. Hemel en aarde, 't is alles zijn domein. Hij is almachtig, en zijn verstand is ondoorgrondelijk. Bij Hem vallen alle wetenschappers in het niet.

Wij kunnen wel eens moe worden als gevolg van allerlei moeiten en teleurstellingen. Wij kunnen wel eens zeggen: "Ik kan niet meer. Ik ben op. Ik zie het niet meer zitten". Ook gelovige kinderen van God kennen burnout. Maar de HERE onze God is nooit op. Hij geeft het ook nooit op. Hij wordt

nooit moe. Hij raakt nooit uitgeput. Met zo'n almachtige Helper is het geen onzekere zaak of de kerk wel het einddoel van het geloof zal halen. Als wij levensecht vertrouwen op onze God, dan hoeven ook wij nooit de moed te verliezen. Jezus Christus, die de kerk, de Zijnen kocht met zijn kostbaar bloed heeft van de almachtige God alle macht ontvangen in de hemel en op de aarde en Hij zal zijn kerk met zijn almacht beschermen tegen alle vijanden en haar behouden in Zijn hemels Koninkrijk brengen. (2 Timoteüs 4). Het behoud van de kerk is geen twijfelachtige zaak. De weg van de kerk, haar toekomst, haar heil zijn tot en met zeker, omdat zij niet zelf daarvoor hoeft te zorgen, maar omdat dat alles haar God een zorg is.

Ds J. Slotman is emerituspredikant van de Gereformeerde Kerk van Enschede-Noord en woont te Heemse-Hardenberg

Geniet er van!

wandelen met God

Ergens van genieten... kan dat wel? Mag het?

Vroeger haalden we wel eens de Prediker aan als we een keer gingen stappen: verheug u, o jongeling, in uw jeugd en uw hart zij vrolijk... Maar direct daarna kregen we er over heen: maar weet dat God u om al deze dingen in het gericht zal doen komen...

Dus hoezo: vrijheid, blijheid als je jong bent... Wat een domper. Het is immers niet niks: Gods gericht!

O.W. Bouwsma ■

Voor velen is het vakantietijd. Weg uit de dagelijkse gang van zaken. Heerlijk is dat. Echt genieten.

Soms kan je het gevoel bekruipen of dat allemaal kan en mag? Er zijn zoveel anderen, die nauwelijks iets hebben, laat staan aan zoiets als een vakantie kunnen denken. Er is zoveel nood en ellende; is het wel mogelijk echt te genieten? De dingen te laten voor wat ze zijn en gewoon even weg te zijn? En als je dan het slot van de Prediker erbij bedenkt, over dat gericht..., zou je het mogen durven als christen?

Prediker heeft er meer over geschreven. De man wist heel goed van de ijdele kant van de dingen. Hij had er een diep inzicht in, in

onrecht en verdriet en heel wat dingen meer. Toch weet hij ook mee te praten over het goede van dit leven. Er is niet alleen maar die aansporing aan het slot van hoofdstuk II, er staat in hoofdstuk 9 ook nog meer:

"Dus eet je brood met vreugde, drink met een vrolijk hart je wijn.

God ziet alles wat je doet allang met welbehagen aan.

Draag altijd vrolijke kleren, kies een feestelijke geur.

Geniet van het leven met de vrouw die je bemint.

Geniet op alle dag van je leven, die God je heeft gegeven.

Het bestaan is leeg en vluchtig en je zwoegt en zwoegt onder de zon,

dus geniet van elke dag.
Het is het loon dat God je heeft gegeven
(9:7v)".

Wat een woorden!
Is het niet geweldig?

En het is waar.

God ziet zijn mensen graag genieten van de dingen die Hij gaf. Het zijn immers zijn gaven? God rust op de zevende dag nadat Hij alles geschapen had. Hij rustte. God kijkt terug en geniet van zijn schepping.

Het was meer dan de moeite waard! Het was ongelooflijk goed!

En daarom luidt het advies van Prediker: maak een feest van je leven! Kleed je leuk, verzorg je lijf, maak je maar mooi. Want je bent toch brui-
lofstgast?

Geniet van je vrouw, je man. Van het goede dat er tussen jullie beiden is aan plezier op allerlei gebied; vakanties, een rustperiode. Ook het Hooglied staat in de Bijbel!

Kom op adem, recreër. En wees er blij en dankbaar voor. Het is blijkbaar Gods bedoeling dat we op deze wereld, met al zijn ellende, die momenten van blijdschap zoeken en vinden. Wees daarin ook kind van God. Van God die genoot van zijn eigen creatie.

Voor je het weet is het voorbij.

Ja daar wist Prediker ook van. Wat dacht je! Een domper op de vreugde? Misschien wel. Want vluchtig is het. Maar desondanks de moeite waard.

Misschien moeten we juist vanwege die vluchtigheid wel veel meer leren nog te genieten.

Van de kleine, wellicht alledaagse dingen: het geluk tussen een man en een vrouw, de lach van een kind, de koerende tortels, de eindeloze deining van de zee, de wind door de bomen, de kleine bouwsels en de grote kathedralen... Ontwikkel oog en hart voor wat er is op deze wereld om van te genieten.

Zo gemakkelijk is het immers niet om plezier te hebben?

God heeft de schepping tot blijdschap geschapen. Het schitterende van het begin is weliswaar geweldig ondermijnd en toch is er die mogelijkheid, zijn er de mogelijkheden om tegen je zelf en tegen elkaar en tegen God te zeggen: is het niet heerlijk? Wat een genot!

Genieten is een kunst.

Nee, geen evenwichtsconstructie, gelukkig niet. Onbevangenheid krijgt er zijn plek. Maar we moeten het steeds wel leren. Het is niet het platte, het grove wat bedoeld wordt. Zelfs de wijze Prediker komt tenslotte niet eens bij de jeugd aan met de gevaren die er kunnen zijn. En hij had er vast en zeker ook heel wat kunnen noemen. Je kunt elkaar ook doodgooien met vermaningen zodat er eigenlijk geen ruimte voor ongedwongen plezier meer over

blijft. Hij wekt zelfs de jongeren op om te genieten... Zelfs de plastische liefdesliederen van het Hooglied staan in de Bijbel. Want het gaat snel voorbij en aan kwade dagen is straks geen gebrek.

Maar dat oordeel dan?

Zeker is dat aan de ene kant bedoeld als een omhoog gestoken vinger. Hij weet als geen ander dat wat tegen Gods wil ingaat nooit die vreugde kan geven die het lijkt op te leveren.

Aan de andere kant bedoelt hij ook: vergeet niet dat God je straks ook zal vragen of je wel werkelijk genoten hebt! Als Gods doel met zijn schepping de vreugde was, zal Hij dat ook zeker aan ons vragen; en waar was het dan in je leven? Heb je ervan genoten van het leven dat ik je gaf?

Daarin hoeven we Hem niet teleur te stellen.

Prediker was niet op zijn achterhoofd gevallen. Hij was iemand uit het volk van God en wist van de hoed en de rand. Daarom juist wijst hij omhoog! En met hem weten wij dat God op weg is om het koninkrijk van zijn vreugde te herscheppen. Wat is er mooier dan onderweg die momenten en tijden te beleven en mogelijk te maken. Onder Gods vaderlijk en toezien-
oog.

Want er valt veel te genieten.

Het kan en het mag.

En laat het daarom niet na zolang je de tijd ervoor krijgt.

En liedboek lied 479:4 zegt het voor:

*"Laat dan mijn hart U toebehoren
en laat mij door de wereld gaan
met open ogen, open oren
om al uw tekens te verstaan
Dan is het aardse leven goed
Omdat de hemel mij begroet"*

Ds. O.W. Bouwsma is predikant van de Gereformeerde Kerk te Gouda

Christocentrische catechese

Enkele maanden geleden schreef Hans Meerveld twee artikelen over de catechese: 'Aanzet voor een visie op catechese' (9 april 2005) en 'Werken aan betekenisvolle catechese' (16 april 2005). In die artikelen komen belangrijke dingen aan de orde ten aanzien van de catechese voor de jongeren van de kerk. Er wordt gezocht naar een hernieuwde visie op catechese en naar een manier om andere vormen en structuren in de catechese te gebruiken die meer passen bij deze tijd.

Meerveld geeft (voor zover ik kan overzien terecht) aan dat er vanuit theologische hoek niet erg veel gepubliceerd is en wordt over de catechese. Sterker nog, schrijft hij: 'Je kunt vaststellen dat er geen uitgewerkte, theologisch doordachte visie op de catechese is' (blz. 485).

J.R. Douma ■

Navolging

Zelf maakt Meerveld in zijn artikelen een beweging van een denken over catechese waarin (theologisch gezien) *het verbond* centraal staat naar een catechese waarin vooral op *de navolging* wordt geconcentreerd. In een samenvattende beschrijving van enkele belangrijke grondlijnen voor een visie op catechese brengt hij een aantal begrippen bij elkaar die samen het wezen van gereformeerde catechese bepalen. Naast het verbond als de bedding van de catechese noemt hij: zelfstandig worden op weg van de doop naar de belijdenis, discipelschap, navolging, het gaan van de weg en de lerende gemeente.

Waar ik me in deze bijdrage op wil concentreren is de vraag: in hoeverre is het gelukkig om zich in de catechese te richten op *de navolging*? Een belangrijk argument van Meerveld om te kiezen voor de navolging is niet zozeer bijbel-theologisch als wel didactisch van aard. Hij geeft terecht aan dat er in de gereformeerde catechese het gevaar bestaat van een overaccentuering van het cognitieve (blz. 487). Dit gevaar wil hij verkleinen door te kiezen voor concentratie op de navolging, omdat daarin benadrukt wordt dat het gaat om een doorgaand leerproces 'Bij navolging wordt geaccentueerd dat het een leerproces is, dat nooit ophoudt. Navolging geldt zowel de leerling als de leraar, de catechisant en de catecheet, want men raakt nooit "volleerd". Tegelijk wordt hiermee benadrukt

dat het leren gericht is op de relatie met God en Christus' (blz. 487).

Theologisch

Op zich zijn het allemaal goede en ware dingen die hier gezegd worden. Toch lijkt mij de vraag cruciaal of je nu kunt zeggen dat inhoudelijk gezien, bijbeltheologisch dus, de navolging wel zo centraal moet staan in de catechese. Die vraag wordt wat mij betreft nog wat acuter op het moment dat Meerveld een kritische kanttekening plaatst bij de inhoudelijke visie die in Hardinxveld gekozen is voor het jeugdwerk, namelijk: 'Ieder hart een woonplaats van Christus' (blz. 503). Meerveld stelt terecht dat dat niet specifiek is voor de generatie van de jeugd, maar voor alle gemeenteleden, oud en jong. En dan benadrukt hij opnieuw de navolging als 'kernwoord dat aangeeft waar het om gaat bij het leren en dat er meer aspecten zijn dan het cognitieve' (blz. 503).

Mij is het prima dat de term navolging als kernwoord gebruikt wordt als een poging om in de catechese meer de hele persoon in beeld te krijgen. Maar zelf ben ik juist erg gecharmeerd van de visie van Hardinxveld, omdat in die visie duidelijk wordt gemaakt (in alle beknoptheid) waar het in de catechese en in geloven om gaat, namelijk *om Jezus Christus en het met Hem verbonden zijn*.

Mijns inziens heeft het accent op de navolging het gevaar in zich dat er een sterke nadruk komt te liggen op ethisch handelen. De term navolging in de catechese is kwetsbaar voor een moralistische uitwerking, helemaal waar niet voortdurend de naam van Hem die we navolgen erbij wordt genoemd: Jezus Christus. Want dat valt op in het betoog van Meerveld: de term navolging wordt telkens 'kaal' gebruikt. Daarmee loopt het betoog van Meerveld het gevaar dat de werkelijkheid van de navolging losraakt van de bron van de navolging: Jezus Christus zelf, die door zijn Geest in ons wil wonen.

Doopvraag

Overigens is er misschien wel een wat directere reden te vinden voor het te cognitieve karakter van veel catechese in de Gereformeerde Kerken. Meerveld noemt in zijn eerste artikel een onderzoek dat W. Verboom heeft gedaan rond dit gegeven, en concludeert in zijn spoor dat het accent op 'het verstandelijk onderwijzen van waarheden' te maken heeft met een bepaalde verbondsopvatting - een opvatting die overigens vooral in de bevindelijk-gereformeerde hoek van kerkelijk Nederland voorkwam en voorkomt (blz. 487).

prima dat de term navolging als kernwoord gebruikt wordt als een poging om in de catechese meer de hele persoon in beeld te krijgen

Maar geeft de derde doopvraag waar de ouders een antwoord op geven bij de doop van hun kind al niet heel duidelijk aan waar het cognitieve karakter van de catechese vandaan kan komen? 'Beloof u, dat u dit kind, waarvan u de vader en de moeder bent, bij het opgroeien in deze leer naar vermogen zult onderwijzen en laten onderwijzen?' Alle accent valt op *de leer* en het onderwijs daarin.

Doopgebeden

Voor een hernieuwde doordenking van het karakter van de catechese kan het vruchtbaar zijn niet bij de doopvragen in te steken maar bij de doopgebeden. Deze hebben namelijk een heel christocentrisch karakter. Vóór de doopbediening wordt onder meer dit gebeden: 'Wij bidden U of U dit kind in genade wilt aannemen en het door uw Heilige Geest in uw Zoon Jezus Christus wilt inlijven. Laat het door de doop in Christus' dood begraven worden en ook met Hem opstaan in een nieuw leven. Geef dat het iedere dag zijn kruis bij het volgen van Christus blijmoedig zal dragen, door Hem aan te hangen met waar geloof, vaste hoop en vurige liefde.' En in het gebed na de doop klinken deze woorden: 'Wij bidden U ook door

Hem, uw geliefde Zoon, dat U dit kind door uw Heilige Geest voortdurend wilt regeren, zodat het christelijk en godvrezend opgevoed wordt en in de Here Jezus Christus zal opgroeien en toenemen.'

waar het in de geloofsopvoeding en het geloofsonderwijs om moet gaan: om het in de Here Jezus Christus opgroeien en toenemen

Met name de laatste zinsnede uit het dankgebed geeft op prachtige wijze aan waar het in de geloofsopvoeding en het geloofsonderwijs om moet gaan: om het *in de Here Jezus Christus* opgroeien en toenemen. Als er in het nadenken over de inhoud en de doelstellingen van de catechese meer nagedacht wordt vanuit deze invalshoek, zal ook dat zeker een bijdrage leveren aan een catechese die niet eenzijdig cognitief is, maar de hele mens op het oog heeft, namelijk de mens *in de Here Jezus Christus*.

Visie

Waar gaat het in de catechese om? Wat mij betreft hierom: Jezus Christus leren kennen. Want Paulus zegt: 'Het kennen van Christus Jezus, mijn Heer, overtreft immers alles' (Filippenzen 3:8). Deze visie kan op allerlei verschillende manieren worden verwoord, als maar de kern blijft: Jezus Christus zelf. Voorbeelden: 'Ieder hart een woonplaats van Christus!' 'Jongeren bij Jezus brengen!' 'Christus ontmoeten!' 'Jezus vinden, volgen en voorstellen!' Als er iets is wat we onze jongeren in de catechese moeten leren en voorleven, dan is het dit: dat het kennen van Jezus Christus, het met Hem in verbondenheid leven, het allerbelangrijkste is. Met Hem kun je leven en met Hem kun je sterven.

Eigenlijk beweer ik daarmee niets anders dan wat er in Zondag 1 van de Heidelbergse Catechismus staat, al eeuwenlang de inzet van het catechetische onderwijs. Het gaat erom dat de jongeren van de kerk ontdekken wat het betekent om te zeggen: 'Ik ben het eigendom van Jezus Christus!' En dat ze zich de waarheid en de werkelijkheid daarvan steeds meer toe-eigenen.

De artikelen van Meerveld en het daarin aangekondigde project 'Werken aan betekenisvolle catechese' (blz. 504) roepen bij mij op zijn minst de vraag op of er wel voldoende werk wordt gemaakt van een hernieuwde bijbels-theologische doordenking van de inhoud en de doelstellingen van de catechese.

Christocentrisch-trinitarisch

Op het punt van de inhoud van de catechese wil ik in dit artikel tenslotte een bijdrage leveren. Mijns inziens behoort gereformeerde catechese een christocentrisch-trinitarisch karakter te hebben. Met die aanduiding bedoel ik ongeveer dit: het gaat er in de catechese om dat de jongeren van de kerk Christus leren kennen en door Hem in verbondenheid met de drie-enige God leren leven. De focus is dus duidelijk: Jezus! De dieptestructuur van de inhoudelijke kant van de catechese is steeds: de Drie-eenheid. Want in Jezus Christus openbaart zich de ene ware God, Vader, Zoon en Heilige Geest. Deze focus op de Persoon van Jezus moet ook in die zin worden ingevuld dat catechese steeds gericht is op de ontmoeting met Hem die tegen ons allemaal, ook tegen de jongeren van de kerk, zegt: 'Kom tot inkeer, want het koninkrijk van de hemel is nabij!' (Matteüs 4:17). En Hij zegt ook dat we dan bij Hem moeten zijn: 'Kom bij Mij' (Matteüs 11:28) en 'Blijf in Mij' (Johannes 15:3). Het gaat er in de catechese om dat jongeren zich door Jezus in de ogen laten kijken, dat ze aan zijn voeten gaan zitten, dat ze versteld staan over zijn leer. En dat ze leren wat dat nou is: 'je leven buiten jezelf in Jezus Christus, de enige Verlosser, zoeken' (Formulier voor de openbare geloofsbelijdenis).

Vinden, volgen, voorstellen

Ik zou de suggestie willen doen om de catechetische visie 'Ieder hart een woonplaats van Christus' nader inhoudelijk in te vullen vanuit de drieslag: Jezus vinden, Jezus volgen, Jezus voorstellen. Bij *Jezus vinden* gaat het erom dat de catechisant de God leert kennen die hem of haar in Christus al lang gevonden heeft. Bij *Jezus volgen* gaat het erom dat de catechisant ontdekt hoe hij of zij in de kracht van de Geest als Jezus gehoorzaam kan leven. Bij *Jezus voorstellen* gaat het erom dat de catechisant erin oefent om anderen iets van Jezus te laten zien in daden en woorden, opdat de Vader geëerd wordt.

in Jezus Christus openbaart zich de ene ware God, Vader, Zoon en Heilige Geest

Een eerste summiere aanduiding van de wijze waarop de onderwerpen die traditioneel via de Heidelbergse Catechismus in de catechese aan de orde komen onder deze drieslag zouden kunnen worden ondergebracht, ziet er als volgt uit:

Jezus vinden

- Wie Hij is (Apostolische Geloofsbelijdenis)
- Waarom ik Hem nodig heb (verlossing van mijn ellende)
- Hoe ik met Hem in contact kom (Woord en sacramenten)

Jezus volgen

- De weg van gehoorzaamheid (de Tien Geboden)
- De weg van gebed (het Onze Vader)
- De weg van verbondenheid (de Gemeente van Christus)

Jezus voorstellen

- Hoe ik word zoals Hij (het werk van de Geest)
- Hoe ik van Hem kan getuigen (een diaconaal-missionaire levensstijl)

Verder in de catechese

Van harte hoop ik dat bij een hernieuwde bezinning rond de catechese op visie, doelstellingen, structuren, werkvormen en materialen niet vergeten wordt hoe wezenlijk het is om eerst te weten waar het theologisch gezien in de catechese om gaat: dat jongeren zich de leer van Christus eigen maken, dat jongeren in de Here Jezus Christus opgroeien en toenemen, dat jongeren op de roepstem van Jezus 'Kom tot Mij' met hart en ziel leren antwoorden: 'Ja, Here Jezus, ik kom. U aanbid ik. U bewonder ik. Verander mij naar uw beeld.'

Dr. J.R. Douma is predikant van de Gereformeerde Kerk te Haarlem

Alsnog vermeld:

Onderschrift van de tweede foto bij het artikel 'Calvijn, cultuur en creativiteit' van J.M. de Jong in **de Reformatie van 2 juli, pag. 720**: Lucas schildert Maria en haar kind; ca. 1520. olieverf op paneel. Kunsthistorisches Museum, Wenen. (detail: Lucas krijgt inspiratie door toedoen van een engel).

Het doel en de weg er naar toe

In zijn artikel *Visie op catechese* zet Jos Douma een paar kanttekeningen bij wat ik eerder geschreven heb over catechese. Dat is heel plezierig, want dat zet aan tot preciezer formuleren van wat je bedoelt. Het is juist door middel van uitwisseling van gedachten dat je echt verder komt, zeker wanneer je zit in een fase van ontwikkeling van een visie op catechese, zoals hier. Dat zal ook wel blijken uit het vervolg.

J. M. Meerveld ■

Waar zit het op vast?

Eerlijk gezegd vind ik het best lastig om precies te ontdekken waar Jos Douma de vinger bij wil leggen. Hij wijst eerst als punt aan mijn keuze om navolging centraal te stellen in de catechese. Hij vraagt zich af in hoeverre dat een gelukkige keuze is. Maar even later is het hem 'prima dat de term navolging als kernwoord gebruikt wordt als een poging om in de catechese meer de hele persoon in beeld te krijgen.' En hij is het er ook mee eens dat het nuttig is om niet alleen de cognitieve aspecten te benadrukken. In mijn omschrijving van navolging, zoals hij zelf mij citeert, had ik geschreven dat een van de voordelen van deze term is dat hiermee tegelijk wordt benadrukt "dat het leren gericht is op de relatie met God en Christus". Toch heeft het met het laatste te maken wat hem dwars zit in mijn benadering. Hem spreekt aan dat in Hardinxveld gekozen is voor de formulering: 'Ieder hart een woonplaats van Christus'. Maar ook daarin verschillen we niet, want in mijn artikel had ik geschreven dat ik dat prima vond, alleen dat het voor mij niet specifiek gold voor jongeren, maar net zo goed voor ouderen.

Is het dan toch wat er aan navolging vast zit. Jos Douma waarschuwt voor een moralistische uitwerking, een gevaar als niet telkens de naam erbij genoemd wordt van wie wij navolgen: Jezus Christus. Inhoudelijk kan ik ook niet anders dan dit met hem eens zijn. Maar ik heb niet het idee dat wat ik heb geschreven zo moralistisch getoonzet was. Ik heb wel geschreven dat geloof een begrip is met vele dimensies: bijvoorbeeld met overtuigingen, persoonlijke ervaringen en ook met gedrag. Maar het lijkt mij evident dat iemand die gelooft en de omgang met God kent, dat uit in een bepaalde levensstijl. Ook dat is navolging van Christus. En ik vermoed dat we op dit punt niet verschillen. Het heeft me wat bevreemd dat Douma in

dit verband zegt dat het alleen noemen van navolging 'kaal' is: want dat suggereert veel meer dan ik ooit bedoeld heb.

Stijlverschil of meningsverschil?

Waar zit het punt dan wel? Is het slechts een verschil in manier van uitdrukken? Want dat er verschil is, is voor mij ook helder als ik zijn artikel en schrijfwijze vergelijk met mijn artikelen. Het heeft toch te maken met het centraal stellen van Jezus Christus. Hij benadrukt sterk het met Christus verbonden zijn, het in de Here Jezus opgroeien en toenemen. In de paragraaf *Visie* worden zaken genoemd die hij graag verwerkt wil zien in een bijbeltheologische visie op catechese. Het zijn inhoudelijk als: Jezus Christus leren kennen, ieder hart een woonplaats van Christus! Jongeren bij Jezus brengen!, Christus ontmoeten!, Jezus vinden, volgen en voorstellen! Het zijn allemaal termen die te maken hebben met de relatie met Jezus.

het gaat niet om een Jezus als boeiend onderwerp, maar om Jezus die je lief hebt met diep ontzag, met wie je een echte relatie hebt

Dit accent, dat in mijn artikelen maar op een paar plaatsen genoemd wordt, domineert in het artikel van Douma zo sterk, dat het onder elk 'kopje' een paar keer voorkomt. Hier leer ik van dat Douma sterk wil benadrukken dat het in de catechese niet in de eerste plaats over Jezus moet gaan, maar dat dit een weg is die moet helpen aan een echte ontmoeting met Jezus.

Het gaat hem niet om een Jezus als boeiend onderwerp, maar om Jezus die je lief hebt met diep ontzag, met wie je een echte relatie hebt. Laat het duidelijk zijn: dit deel ik met hem en vind het ook zeer terecht dat hij hier aandacht voor vraagt.

Verskil in benadering

Mogelijk dat het verschil in benadering te maken heeft met de insteek waar ik in mijn artikelen voor heb gekozen. In mijn eerste twee artikelen heb ik veel aandacht besteed aan de mening van de catechisanten over de kerk en hun waardering voor de catechese. In het laatste artikel heb ik geprobeerd een aanzet te geven voor een visie op catechese, gebaseerd zowel op gegevens die uit het onderzoek kwamen (de empirie) als op de meer theologische concepten die zijn onderzocht. Deze benadering, die door Douma niet genoemd of beoordeeld wordt, is wel de grondslag van de visie, ook al is het nog maar een aanzet, die door mij beschreven is. Dit vind ik juist ook het boeiende aan het ontwikkelen van een visie, dat je aan beide aspecten aandacht besteedt: zowel aan de normen die je kunt afleiden uit de bijbel en aan het theologisch kader waarin je staat, en aan de andere kant, de werkelijkheid waarin gewerkt wordt.

Vanuit dit gezichtspunt bekeken valt op dat Douma scherp het accent weet te formuleren dat het in de catechese om Christus gaat, waar ik niets van af wil doen, maar dat die andere pool, de werkelijkheid waarin je werkt, in zijn benadering niet of nauwelijks genoemd wordt. Je loopt daardoor het risico dat wat je zegt het karakter krijgt van een vrome wens, waar iedereen het over eens is, een prachtig ideaal dat ondertussen toch van de werkelijkheid af kan staan.

In Christus opgroeien en toenemen en de werkelijkheid

Als je aandacht vraagt voor de empirie, dan weet je bijvoorbeeld ook dat je in de catechese te doen hebt met jongeren die nog volop bezig zijn zich te ontwikkelen. Denk bijvoorbeeld aan 14 of 15 jarigen, jongeren die vaak uit balans zijn, omdat ze met zichzelf overhoop liggen en zich aan het heroriënteren zijn ten aanzien van hun zelfbeeld, hun relatie met hun ouders en leeftijdgenoten. En ook met hun relatie met God. Een relatie die voor hen vaak best moeilijk is te verwoorden. Op zo'n moment kan het voorkomen dat het hun taal en mogelijk ook hun werkelijkheid niet is dat ze hun geloof ervaren als een diepe persoonlijke verbondenheid met Jezus. Wat niet zegt dat deze jongeren niet geloven en dat je met deze jongeren niet zinvol bezig kunt zijn op catechisatie. Naar aanleiding van Douma's reactie heb ik nog eens de onderdelen van mijn onderzoek doorgenomen waarin de belijdeniscatechisanten, en die zijn rond de 20 jaar, zelf hun geloof

verwoorden. In het onderzoek was niet specifiek gevraagd naar de inhoud van hun geloof. Er waren wel algemene vragen gesteld, bijvoorbeeld waarom ze zich verbonden weten met de kerk en wat als ze als positief ervaren van de kerk. Het valt op dat deze catechisanten regelmatig aspecten van hun geloof verwoorden met termen waarin zij hun relatie met God noemen.

in de inhoudelijke beschrijving van hun geloof komen veel meer woorden voor die hun relatie met God de Vader aangeven dan hun relatie met de Here Jezus

Maar het komt bijna niet voor dat ze hierover spreken vanuit hun relatie met de Here Jezus. Wel in het algemeen dat ze beseffen dat ze bij God horen vanwege de verlossing door Christus. Maar in de inhoudelijke beschrijving van hun geloof komen veel meer woorden voor die hun relatie met God de Vader aangeven dan hun relatie met de Here Jezus. Ook al was het onderzoek hier niet specifiek op gericht, het is mijn indruk dat geloof zoals dat beleefd wordt door deze catechisanten, door hen niet verwoord wordt met de termen die door Douma voorgesteld worden. Tegelijk ben ik er van overtuigd dat het geloof dat zij verwoorden echt is. En ik zou er wat moeite mee hebben om het te kwalificeren als iets dat nog niet beantwoordt aan de norm. Mijn idee is dat er op dit punt best wat variatie mag zijn in stijl van geloven. Een verschil in stijl die ik ook opmerk als het om ouderen gaat. Op zich lijkt me dit gegeven bijdragen aan het besef hoe veelomvattend en rijk het geloof is, als je tegelijkertijd maar met de jongeren voor ogen houdt, dat je leerling blijft en kunt blijven groeien in geloven.

Er is meer dan catechese

De ontwikkeling van geloof is ook niet afgelopen met de catechese. Het zal door meerderen ervaren worden dat de diepte van het geloof kan toenemen en ook het inzicht in de plaats van de Here Jezus hierin. Je moet van catechisatie niet alles verwachten en er ook niet van verwachten dat daar alles op een meer existentiële manier aan de orde geweest is. Er zijn veel meer middelen die ingezet worden in verband met de geloofsvorming van jongeren (en ouderen): gesprekken tussen ouders en kinderen, met leeftijdgenoten, met ambtsdragers, godsdienstleraren, enz. Catechese heeft kenmerken van een onderwijsleersituatie. De jongeren worden in groepsverband aangesproken. En het zijn groepen met heel veel verschillen daarin. Ook in geloofsbeleving. Catechese wordt door de catechisanten gewaardeerd, omdat ze er veel leren. Maar dit leren heeft in

veel gevallen te maken met kennismaken met interessante informatie, met meningsvorming, met zin-vragen en het maken van een keuze in een discussie. Dit alles kan staan in het perspectief van de relatie met de Here Jezus, maar dit zal niet altijd zo beleefd worden. Maar tegelijk kunnen deze activiteiten ervaren worden als belangrijk voor de geloofsontwikkeling.

als je de persoonlijke band met Jezus heel centraal wilt stellen, dan zijn er wel betere settingen te bedenken dan een catechisatiegroep...

Als je de persoonlijke band met Jezus heel centraal wilt stellen, dan zijn er wel betere settingen te bedenken dan een catechisatiegroep, bijvoorbeeld in een heel kleine groep, in een sfeer waarin echt vertrouwen over en weer is, met een kundige pastor, met veel aandacht voor meditatie en gebed. Maar ook dan blijft gelden dat je er wel je best voor kunt doen, maar eigenlijk niet verder komt dan de voorwaarden te optimaliseren en geen belemmeringen te plaatsen. In het doopformulier is het juist in de gebeden dat er aandacht is voor het groeien en toenemen in de Here Jezus. Dit lijkt mij bij uitstek de goede plaats, want het gaat om iets waar je aan werkt als ouders en opvoeders, maar waarvan je ook ten diepste beseft dat het alleen maar gebeurt, wanneer God die inspanning wil zegenen.

Bijbels theologische visie

Douma schrijft: 'De artikelen van Meerveld en het daarin aangekondigde project 'Werken aan betekenisvolle catechese' (blz. 504) roepen bij mij op zijn minst de vraag op of er wel voldoende werk wordt gemaakt van een hernieuwde bijbeltheologische doordenking van de inhoud en de doelstellingen van de catechese'. Ik onderschrijf de noodzaak van een bijbels theologisch doordenken van inhoud en doelen van de catechese. Daar zal binnen het genoemde project ook zeker aandacht aan worden besteed. Bijbels theologische noties niet alleen met betrekking tot het doel, maar ook met betrekking tot wat catechese eigenlijk is. Vandaar dat ik eerder bijbelse begrippen heb gekozen als: gaan van een weg, navolging en het benadrukken van de taak van de ouders vanuit het perspectief van het verbond. Naar mijn mening is er alle ruimte om in deze doordenking de kernpunten van Douma mee te nemen.

Of daarbij zijn keuze voor een christocentrisch-trinitarisch karakter van de catechese overgenomen zal worden, weet ik nog niet. Naast waardering die ik heb voor het overzicht en de samenhang die zo wordt aangebracht vanuit de

centrale plaats van Jezus Christus, zou ik eerst verder willen denken over hoe bijvoorbeeld de werkelijkheid van het verbond hierin een plaats heeft. Douma's terminologie is sterk gericht op de eigen relatie met God. Denken vanuit het verbond benadrukt ook de trouw van God aan zijn kinderen als die zelf wat minder trouw zijn.

En zo leven er bij mij meer vragen, bijvoorbeeld of denkend vanuit dit schema wel voldoende uit komt dat het Jezus zelf is die steeds verwijst naar de Vader en dat Hij uiteindelijk alles aan zijn voeten zal leggen. Maar dit zijn slechts vragen om het bijbels theologisch denken verder te brengen. Het is goed hierbij te beseffen dat het project in zijn beginfase zit. Het uitwerken van een visie is iets dat de mensen moeten doen die het project verder vormgeven. Wat in mijn artikelen stond, was nog maar een eerste aanzet voor een visie.

Project 'betekenisvolle catechese'

Een van de eerste stappen van het project zal zijn dat er een brochure verschijnt waarin de visie op catechese, met theologische, (peda)gogische en onderwijskundige aspecten verder uitgewerkt wordt. Wie dit gaan uitvoeren is nog niet helemaal duidelijk. Wel zal vanuit de leerplancommissie van Hardinxveld (GKV) hieraan meegewerkt worden en mogelijk dat in het vervolg ook materialen die daar ontwikkeld zijn, ingebracht worden in dit landelijke project. Het zou ook kunnen dat in andere gemeenten catecheten bezig zijn met het schrijven van lessen of het aanbrengen van vernieuwingen binnen de catechese. Ook die zijn, mocht het passen binnen de visie die ontwikkeld wordt, van harte welkom om mee te doen en hun producten in te brengen. Mogelijk dat op deze manier op niet al te lange termijn, als de Here het wil zegenen, er vernieuwd materiaal voor de catechese verschijnt.

Drs. J.M. Meerveld is coördinator van de hbo-opleidingen theologie aan de GHBO te Zwolle en docent didactiek van de catechese aan de TU te Kampen

De echte christenen, dat zijn wij!

evangelisatie en
zending

Vrijdagavond. Een islamitische organisatie in Rotterdam heeft een lezing georganiseerd. Ze hebben een dominee uitgenodigd, een echter doctor. Die weet tenslotte hoe het zit met het christelijk geloof. Die kun je weer citeren. Titel: “Hoe gaan christenen om met maatschappelijke ontwikkelingen?”

M. de Vries ■

Ik ben (weer eens) te laat. Mijn vlijtige liesjes en “tudeltoantjes”¹⁾ moesten nodig de grond in en mijn bruidssluijer gesnoeid. Maar als ik binnenkom, denk ik dat ik verkeerd zit. Er zijn alleen twee Nederlandse mannen in de zaal. Het blijken de spreker en een doorgewinterde dialoogchristen van de Pauluskerk te zijn. Maar na verloop van tijd daagt er nog een twintigtal moslims op. Een oude vriend, een Marokkaanse godsdienstleraar, met wie ik eens gedebatteerd heb over het boek dat hij over de Bijbel heeft geschreven. Wat academisch gevormde lui en studenten in de islamitische theologie. Het begint goed. Ik wou dat ik het allemaal zo mooi kon zeggen. De doctor theologiae begint met bijbellezing. Heel goed, een beetje imam begint ook altijd met een recitatie uit de Qur’aan. Iedereen kan meelezen uit Marcus 7, waarin Jezus alle spijzen rein verklaart. Jezus doet dit naar aanleiding van het verwijt van de Joodse “oelamaa”²⁾, dat zijn discipelen hun handen niet wassen voor het eten. Het gaat om de binnen-, niet om de buitenkant, wil de Heer maar zeggen.

De inleider betoogt dat sommige christenen nerveus worden van veranderingen. Ze kunnen niet zonder structuur. Maar de oerchristenen onderscheidden zich nu juist daarin van hun omgeving, dat zij geen structuur nodig hadden. Ze hadden geen regeltjesgeloof. Ze maakten zich los uit een religieus systeem en leefden uit het evangelie van bevrijding. Jezus kun je beschouwen als de voorman van de joodse bevrijdingsbeweging, die christendom heet. En de leefregels van Paulus zijn daarmee niet in strijd. Die zijn bedoeld om vorm te geven aan “een vrij en oprecht leven voor God”. Maar regels zijn nooit absoluut. Uit de Bijbel zelf blijkt dat regels er zijn om veranderd te worden: wat in het Oude Testament moest, hoeft in het Nieuwe Testament niet meer. Ik geniet van het vervolg. Het ging mis. De kerk kreeg de macht. Europa werd christelijk gedomineerd. Mensen werden gedwongen

gedoopt. Je moest je op den duur en tot voor kort christelijk = netjes gedragen. Je moest perse twee keer naar de kerk, anders kwam het niet goed met je. Het christendom corrumpeerde zelf tot een systeem. Maar, God zij dank, heden ten dage zijn wij christenen, net als de moslims, een minderheid geworden. En dat heeft z’n goede kanten. Geloven is weer een zaak van het hart geworden. Nu niemand meer gedwongen wordt om naar de kerk te gaan, worden de christelijke gemeenschappen weliswaar kleiner. Maar kwalitatief worden ze er niet minder van als hun leden, als antwoord op Gods liefde, bewust kiezen voor de kerk. Ik herken er veel van. Dat zie ik ook bij ons in de gemeente in Delfshaven. Elke zondag tweemaal een kerk vol jonge mensen, die uit vrije wil meest twee diensten per zondag bezoeken. En na een lange dienst nog geen haast hebben om naar huis te gaan.

“Amen”, tot zover! Op deze wijze geef je moslims eens de kans om te begrijpen dat christenen in de islam maar moeilijk een vooruitgang zien. Immers, “De wet is door Mozes gegeven, de genade en de waarheid zijn door Jezus Christus gekomen”, Johannes 1. Dat geven we niet graag weer uit handen. Het is ook goed met het oog op de gewenste integratie van moslims. Die wordt bevorderd doordat Nederlanders kennis nemen van de islam. Zeker! Maar ook wanneer moslims van een christen eens een mooi authentiek verhaal horen dat iets kan toevoegen aan wat zij al over ons denken te weten.

Maar dan komt er een merkwaardige move, die ik in de bespreking naderhand ook als zodanig benoem. De christelijke theoloog houdt niet van regels, okay. Maar je mag van hem ook niet zeggen dat er “onder de hemel geen andere naam aan de mensen gegeven is” dan Jezus Christus.³⁾ Immers, dan zou je wéér een regel opleggen aan anderen. “Voor mij is Jezus de weg, de waarheid en het leven”, stelt hij.³⁾ “Maar als voor jullie als moslims iets anders de

“enige weg” is, wie ben ik dat ik daar wat van zou zeggen?”

Jammer, jammer, jammer! Waar uit de Heilige Schrift zelf blijkt dat je de woorden van Jezus en zijn apostel zó mag hanteren, vraag ik? De spreker heeft er zo gauw geen antwoord op, bekent hij. Wat gebeurt er wanneer een christelijke leidsman moslims vertelt over zijn geloof in een postmodern jargon, zo van: “voor mij is het zo dat...”? Je sluit niet aan bij waar zij zitten. Misschien moet je zelfs zeggen: je dringt hun een typisch Westerse waarheidsfilosofie op. In elk geval, het is geen “geur van Christus”, die je dusdoende verspreidt.⁴⁾ Hij wordt iets facultatiefs.

De respons is voorspelbaar.

- Een zwaar gesluierd meisje - ze heeft de spreker al meer dan eenmaal onderbroken - vertelt dat de islam ook helemaal geen dwang kent. Niemand hoeft perse naar de moskee. Overeenkomstig de soerat al-baqara (“De koe”): “In de godsdienst is geen dwang”.⁵⁾ Alsof moskeegang in Marokko en kerkgang in een ouderwetse Bondsgemeente te vergelijken zijn. En alsof iemand die als moslim is geboren, vrij zou zijn zich publiek van alle islamitische regels te distantieren.
- De volgende reactie: “Het is dus duidelijk dat er tegenstrijdigheden in de Bijbel staan. Tja, dat wisten we al. U bevestigt het weer eens. Nou, daar heeft de Koran geen last van”.
- Nummer drie. Het heeft de moslimse godsdienstleraar aangenaam getroffen: de respectvolle speech, inclusief de relativerende uitleg van Johannes 14,6. Het is ook een moeilijke uitspraak van Jezus, weet hij. De discipelen begrepen haar al niet. En hij heeft gemerkt: voor christenen is het ook niet duidelijk. Maar hij als moslim snapt wat Jezus bedoelt. Hetzelfde namelijk als

Mohammed, die verkondigde dat er slechts één God is! Ik werp nog tegen dat ik het nou weer niet zo respectvol vind klinken, als een moslim zegt dat hij de Bijbel beter begrijpt dan een christen. Stel je het omgekeerde eens voor, dat ik moslims wel eens even vertel wat een korantekst betekent. Maar het landt niet. “De echte christenen, dat zijn wij, moslims!”

Wat heeft mijn collega nu bereikt? Ik mag hopen: niet wat hij beoogde.

- Hij heeft zeker niet aannemelijk gemaakt dat een gekruisigde Jezus Christus alle mensen zielenrust te bieden heeft.⁶⁾
  - Zonder een enkele vraag te stellen bij de absolute rationalistische waarheidsclaims van de islam (die zonder enige relativering worden gepresenteerd), heeft hij in feite de moslims netjes toestemming gevraagd om hem zijn geloof te laten houden. De moslims vinden het best. In de soerat al-kaafiroen (“De ongelovigen”) staat immers: “Jullie hebben jullie godsdienst en ik heb mijn godsdienst”.⁷⁾
  - En hij heeft zijn islamitisch gehoor gesterkt in de overtuiging dat het een kwestie van tijd is dat “de mensen van het boek” (wij dus) “komen tot een uitspraak die voor ons en voor hen gezamenlijk juist is: dat zij alleen God dienen”. Overeenkomstig soerat al-'imraan (“De mensen van Imraan”).⁸⁾
- “In de godsdienst is geen dwang”. Het valt te vrezen dat de geschiedenis zich herhalen kan. Dat net als vroeger Mekka, ook Nederland zich uiteindelijk zonder veel dwang laat islamiseren!

Ds. M. de Vries is predikant van de Gereformeerde Kerk te Rotterdam-Stad (voor de missionaire dienst onder moslims in het Rijnmondgebied)

Noten

- ¹ Gronings voor: afrikaantjes
- ² Handelingen 4,12;
- ³ Timoteüs 2,5,6.
- ⁴ Naar Johannes 14,6
- ⁵ Korintheërs 2,15
- ⁶ Koran 2:256
- ⁷ Matteüs 11,28-30
- ⁸ Koran 109:6
- ⁹ Koran 3:64

KERNREDACTIE:

Drs. G.J. van Middelkoop,
Prof. Dr B. Kamphuis

OVERIGE REDACTIELEDEN:

Dr. E.A. de Boer, Drs A.L. Th. de Bruijne,
Drs. I.D. Haarsma, Prof. Dr. G. Kwakkel,
Drs. B. Luiten, Drs K. de Vries, J. Westert.

MEDEWERKERS:

J.J.D. Baas, Drs E. Brink, J.M. de Jong,
Drs. A.S. van der Lugt, Dr J. Smelik,
Drs. H. Veldman

BLADMANAGEMENT:

Mevrouw M.T. Kremer
Scholma Druk bv, Postbus 7
9780 AA Bedum, tel. 050 3653552

Alle stukken voor de redactie bij voorkeur per
E-mail: reformatie@scholma.nl, ingeval per
post via bovengenoemde postbus.
Uitgever: Print Media.bv, Bedum

Technische realisatie:

Scholma Druk bv. Bedum

ADMINISTRATIE EN

ADVERTENTIES:

Scholma Druk, postbus 7,
9780 AA Bedum.
Telefoon: 050 - 3013636.
Fax: 050 - 3012732
(o.v.v. Reformatie).
E-mail: reformatie@scholma.nl
Aanlevering advertenties in overleg.
ING Bank: 66.30.92.620

ABONNEMENTSPRIJZEN:

€ 49,50 per jaar
studenten € 19,50;
buitenland € 109,00
- abonnementsjaar loopt van
1 januari t/m 31 december
- opzegging van het abonnement dient 1
maand voor aanvang van het nieuwe abon-

nementsjaar schriftelijk of per e-mail te
geschieden (voor 1 december)
Losse nummers € 1,50 (incl. Porto).

De Reformatie is op Daisy cd-rom
verkrijgbaar bij de Chr. Blinden-
bibliotheek voor blinden en slecht-
zienden. Tel. (0341) 565477.

ADVERTENTIES (aquisitie en verkoop):

J. Hoogenboom, tel. 050-4091204,
fax 050-4091252
e-mail: info@hoogenboom-communicatie.nl
Prijs: € 0,45 per mm.
Contracttarief op aanvraag.

Zonder schriftelijke toestemming van de uit-
gever is het niet toegestaan artikelen uit dit
blad over te nemen.

ISSN 0165-5191